

tant was his activity in collecting data on history, geography, geology, hydrography, culture, law, hygiene and health condition. All his experiences were summarized in the book: »Le Montenegro contemporain« which was issued in Paris, in 1876. Dr Frilley left Montenegro in 1873, and after him, Jean Baptiste Feuvrier, the 1st class sanitary major was sent to Montenegro. He stayed there even until 1888, and like his predecessors, he was subordinated to the French consul in Skadar whom he regularly sent the information to. He learned Serbo-Croatian language very well, and he even translated one grammar from Serbo-Croatian to French. He was the last doctor who was physician, French diplomat and the agent in the diplomatic form.

Regardless the motives of the French diplomacy which sent its physicians to Montenegro for its own interests, the activity of those physicians could be positively judged. They were pioneers of the organized health care service in Montenegro; through their books the world became acquainted with Montenegro and its freedom-loving people.

SANITETSKA SLUŽBA NA TERITORIJI CRNE GORE U TOKU NOR-a

Miomir SAVIČEVIĆ

Trideset godina je prošlo od rata i događaja o kojima treba danas da govorim, a poznato je da pisanog materijala na ovu temu skoro nema. Svestan odgovornosti da sam dužan da nešto na ovom skupu kažem, pribegao sam sledećim izvorima:

1. Nekim ličnim zabeleškama i člancima iz perioda rata;
2. Pisanim člancima (više sećanjima) mojih saradnika;
3. Konsultacijama s preživelim medicinskim radnicima iz naše Republike.

Kod takvog stanja stvari jasno je da se od ovog referata ne može očekivati da ima naučni karakter. Odlučio sam da se prihvatim ne baš puno zahvalnog posla da pretežno u formi sećanja, hronološki, iz godine u godinu, iznesem šta sam radio kao partizanski lekar, referent Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku i ministar za zdravlje u vladi 1943—1945. godine, i s kim sam saradivao.

Računam da će se kroz ovakvu moju delatnost — koja je bila slična delatnosti drugih lekara u raznim krajevima Crne Gore — moći sagledati neke osobitosti rada u zdravstvenoj službi, partizanskog saniteta, te da će to poslužiti pravim istoričarima kao građa za istoriju. Svestan sam nedostataka ovakvog načina rada, ali smatram da je bolje i tako nego ne napisati ništa o sanitetu u Crnoj Gori u ovom periodu.

Smatram da je potrebno, makar vrlo ukratko, izneti sanitarno-epidemiološku situaciju u Crnoj Gori uoči rata i za vreme rata. Profesor dr Milan Gvozdenović najviše je upoznat sa ovim i on će ovom ili nekom drugom prilikom izneti te elemente. Dok to ne učini, neka nam posluži sledeća neprecizna, ali ipak u osnovi tačna ocena.

Sanitarna kultura i epidemiološka situacija bile su na vrlo niskom nivou u pomenutom periodu. Zarazne bolesti imale su u mnogim krajevima Crne Gore endemski karakter, posebno malarija i pegavi tifus. (Ja sam upravo 1941. godine aprilskog rata, kao vojni lekar, upućen bio u Sjenicu da formiram bolnicu za prihvatanje i lečenje bolesnih od pegavog tifusa). Vašljivost i skabijes bili su opšta pojava u selima, a neretko i u gradovima. Pothranjenost je takođe bila česta pojava u svim krajevima Crne Gore, što se još više pojačalo za vreme kratkotrajnog rata i okupacije. Tuberkuloza je takođe bila često oboljenje. Čitav niz običaja i verovanja

uticao je na negativan stav velikog dela narodnih masa u Crnoj Gori prema postupcima u slučaju bolesti i u čuvanju zdravlja.

Jednom rečju, sanitarno-epidemiološka situacija bila je vrlo negativna.

Partizanski lekari su se suočili sa svim tim problemima od samoga početka, posebno zbog toga što je u 1941. i u prvoj polovini 1942. godine naša vojska bila sastavljena od ljudi pretežno sa sela, a koji su uglavnom stanovali kod svojih kuća i povremeno, istina vrlo često, učestvovali u akcijama na svojoj i na susednim teritorijama. Kao što ćemo kasnije videti, kada su bili bolesni, a često i kada su bili ranjeni u navedenom periodu, oni su ležali kod svojih kuća i mi partizanski lekari tu smo ih i obilazili. Problem njihovog lečenja bio je skopčan s problemom smeštaja, s kulturom i odnosima u samoj porodici, pa je sanitarno-epidemiološka situacija u pojedinim selima bila značajnija od sanitarno-epidemiološke situacije u odredu koji na početku nije bio stalno u formi jedinice.

* * *

Periode rata, s gledišta ove teme, podeliću u četiri perioda:

1. Od aprilske kapitulacije do ustanka u julu 1941. godine;
2. Od ustanka do povlačenja krupnih jedinica za Bosnu;
3. Period od juna 1942. do juna 1943. godine;
4. Period od povratka naših jedinica u Crnu Goru do kraja rata.

Period od aprilske kapitulacije do julskog ustanka možemo nazvati periodom priprema zdravstvenih radnika za ustanak. Prva uputstva o tome došla su još u danima raspadanja stare jugoslovenske vojske, kada je raširena partijska direktiva da rat nije završen, da on treba tek da počne i da u tom smislu valja prikupljati i sklanjati ratnu opremu i drugi materijal. S tom direktivom sam se upoznao pri povlačenju iz Sandžaka, gde sam kao lekar-dobrovoljac sa Cetinja prvih dana rata bio upućen da organizujem bolnicu za zarazne bolesnike. (O našem javljanju u dobrovoljce pisao je prof. dr Dani Popović prošle godine). U Kolašinu, na dan kapitulacije, Voja Selić, student tehnike, član KP, preneo mi je navedenu direktivu, pa sam iz napuštenog sanitetskog slagališta bez ikakvih teškoća probrao koliko sam mogao nositi raznog sanitetskog materijala (narod je raznosio namirnice, a članovi KP i SKOJ-a oružje). S tim materijalom sam došao u Bjelopavliće, gde sam zatekao sličnu sliku. Kod manastira Ždrebaonika, gde je kapitulirao ceo puk, našao sam obilje sanitetskog materijala i sa skojevcima i skojevka uzeo najveću količinu. Puno toga uzeo je bio narod »da mu se nađe« i ne znajući čemu služe pojedini lekovi. Te zalihe dobro su nam došle u toku 1941. i 1942. godine, mada ponekada nije bilo lako doći do tog materijala, pa smo se služili specijalnim trikovima.

Maja meseca posetio sam Stanka Martinovića, apsolventa medicine, s kojim sam za vreme studija bio u istoj partijskoj organizaciji na beogradskom Univerzitetu. On se po zadatku Partije bio zaposlio u bolnici »Danilo prvi«. Na Cetinju su bile žive pripreme zelenaša za učešće u vlasti

sa Italijanima. Preporučio mi je da se sklanjam od nekih kolega koji su nas znali. Sutradan učestvovao sam na partijskom savetovanju kojim je rukovodio Kadža Petričević (u Škrkama iza Cetinjske bolnice), gde smo nešto pred Cetinje govorili o pripremama za ustanak. Stanko mi je dao nešto hrurškog materijala. S Kadžinom preporukom javio sam se drugu Blaži Jovanoviću u Titograd. On je pozvao dr Ružicu Rip, člana KP, s kojom sam radio na Medicinskom fakultetu u Beogradu do rata, a koja je kao Jevrejka u Podgoricu bila izbegla iz Sombora. Dogovoreno je da ona ostane u Piperima, a ja da se preselim u Vasojeviće i da radim na pripremi saniteta za ustanak u istočnom delu Crne Gore. S partijskim rukovodiocem Mitrovićem iz Berana otputovao sam tamo i javio se Mesnom komitetu.

Komitet mi je omogućio veze s dr Milivojem Krđićem koji nije bio član KP, ali je bio vrlo blizak Partiji, iako do rata sanitetski oficir stare vojske. U Bijelom Polju našao sam se sa studentom medicine, članom KP, Čedom Vuksanovićem. Kod Kolašina sam se sastao sa studentom medicine (vojni stipendista) Milikom Vujičićem. U Beranama sam se povezao s dr Nikolom Labovićem. Osnovni zadatak bio nam je:

- a) Da i nadalje prikupljamo i raspoređujemo lekove i sanitetski materijal; i
- b) Da organizujemo kurseve za bolničarke za ukazivanje prve pomoći i negu bolesnih i ranjenih.

Kursevi su održavani vrlo uredno. Jedan je održavan kod Starog manastira. Da bi se kamuflirao toliki skup, mogli smo u svakom momentu otići u crkvu ili se rasporediti oko grobova, što smo i radili kada bi italijanski oficiri i vojnici privučeni velikim brojem devojak prilazili našem skupu. Učestvovali smo i u radu obučavanja boraca u borbenoj obuci, s tim što smo povremeno njima i starešinskom kadru iznosili osnove ukazivanja prve pomoći i transporta ranjenika. Da bismo izbegli oku »OVR-e«, ovi su se skupovi održavali na plaži pored Lima i mi smo se istovremeno i kupali i učestvovali u obuci. Na sličan način radili su i naši drugovi po drugim krajevima Crne Gore.

Napad na SSSR je sve to znatno ubrzao. Osećali smo da ustanak nije daleko, ali smo bili iznenađeni trinaestim julom, pa je dobar deo nas zatečen u gradu koji su Italijani odmah blokirali i otpočeli sa hapšenjem i streljanjem. Uz rizik da budem uhvaćen, prve noći preplivao sam Lim s bratom, političkim rukovodiocem, naravno, bez sanitetskog materijala koji bi me znatno više kompromitovao pri hvatanju u bekstvu. U toku noći pridružio sam se ustanicima koji su niz Lim u zoru došli na prilaze grada. Nisam našao ni jednog od mojih kursista. Sâm sam previjao u jendeku pored puta za Andrijevicu, a ranjene upućivao u selo Buče, dok su neke rođaci odmah prenosili u dalja sela, rukovođeni onom mudrom »dok se ne vidi šta će biti«. Već oko podne grad je oslobođen. Ranjene smo smeštali po kućama, najviše preko Lima u »Hareme«, gde su na žalost bili na domaku italijanskih bacača. Italijani su se bili zabarikadirali u školskoj zgradi gimnazije i davali otpor do gađanja naše artiljerije tukući iz bacača naše aglomeracije kad bi ih primetili.

U to vreme pridružila mi se i babica Živković koja je bila simpatizerka KP i dr Nikola Labović.

Padom poslednjeg uporišta, gimnazije, Berane je oslobođeno, a zaplenjen je pored ostaloga i veliki sanitetski materijal. Sednici vojnog saveta prisustvovao sam kao referent saniteta. Prihvaćen je moj predlog da se naši i italijanski ranjenici smeste u gimnaziju, gde su istoga dana Italijani već bili organizovali svoju bolnicu i da u lečenju odnosno hirurškim intervencijama pokušamo angažovati italijanske hirurge. Održao sam sastanak s njima i oni su, preplašeni i iznenađeni da se s njima posle svega lepo postupa, pristali i formirali ekipu za hirurške intervencije u naših i italijanskih vojnika. Za obilazak ranjenih u gradu i van njega nismo njih angažovali, jer su bili zarobljenici, već smo ja i Nikola Labović to od jutra do mraka činili.

Naši ranjenici smeštani su po sobama odvojenim od italijanskih, ali je u tzv. šok-sobi bilo i jednih i drugih. Naši su već sutradan s nekoliko italijanskih reči pokušavali da agituju kod Italijana protiv rata i sl. Srećom, iako smo se tome u početku protivili, mnoge ranjenike posle prve hirurške intervencije i previjanja rodbina je odnosila kućama, što je predstavljalo veliki teret za njihovo obilaženje po besputnim putevima. Ja sam napravio plan obilaska, pa sam na zaplenjenom italijanskom motociklu stalno obilazio bliža i dalja sela.

U oslobođenim Beranima pozvao sam lekare Vukotu Dedovića i belogardejca, Rusa, kome sam zaboravio ime, i u prisustvu babice Živković objasnio šta se od njih očekuje. Očigledno neraspoređeni, neodlučno su obećali da će saradivati »što više mogu«. Reč nisu održali. Rezistencija i neprijateljstvo u njihovom ponašanju nisu se mogli sakriti. Kao što se kasnije videlo, oni su se već bili povezali s reakcionarnim snagama i jednog dana pobešli sa slobodne teritorije. Dr Vukota Dedović je s motorizacijom okupatora ušao u Berane.

Pri svim obilascima ranjenih i bolesnih, mi partizanski lekari i skojevke koje su prošle kurs i pomagale u radu živo smo politički delovali.

Svakodnevno sam podnosio referat o radu Komitetu lično Milanu Kuću, a u njegovom odsustvu Mitroviću ili Đoki Pajkoviću. Od njih sam dobio samo opšta uputstva, a saglašavali su se s načinom našega rada, upozoravajući da ne zaboravimo da ne delujemo samo kao stručnjaci, već i kao politički radnici. Iako nisam nikada ranije boravio u tom kraju, nisu me primili kao stranca, već naprotiv kao svoga i kada je nekoliko dana iza oslobođenja Berana osnovan prvi Sreski NO odbor u zemlji izabrali su me jednoglasno za sreskog referenta za zdravlje, kao što se može videti iz zapisnika sačuvanog sa te skupštine.

Jedan deo kursista bez traga je iščezao. Po svoj prilici, roditelji su se plašili za ugled svojih devojaka i zbog ratnog meteža, pa su ih uputili rođacima van grada, pravdajući to opasnostima od bombardovanja aviona koji su zaista svakodnevno dolazili, i sl. Ipak, desetak njih mnogo je pomoglo i najvećim delom kasnije ušlo u sastav saniteta vojnih jedinica. Sećam se posebno dveju drugarica Vujošević, od kojih je jedna poginula u I proleterskoj, a druga sestra narodnog heroja Dušana mučena i internirana zbog navedene aktivnosti.

Kontraofanziva Italijana i četnika na oslobođenu teritoriju delom nas je ipak iznenadila, jer smo računali da ćemo se držati za duži period na oslobođenoj teritoriji. Kad su tenkovi i motorizacija već bili na putu od Andrijevice za Berane, dobio sam nalog da najvećom brzinom evakuišem ranjenike i sanitetski materijal do Lušca i drugih obližnjih sela. Odlučio sam da tamo uputim samo sanitetski materijal i nešto hrane, a u toku noći s ranjenicima sam otišao znatno višoj u planinu, gde smo predani u šumi i odatle se uputili u selo Kurikuće — Gornja sela. Srećom, rođaci su odneli veći broj ranjenika i ja sam koristeći zaplenjene italijanske konje i mazge dobar deo materijala preneo do Gornjih sela. U tome mi je pomagao student veterine Danilo Labudović. Uz ranjenike je bila i rodbina, uglavnom žene. Posle nekoliko dana ostao je samo jedan ranjenik (Mujo Ščekić). Jednog jutra Mita Miljković mi je javio o upadu Italijana u selo. Sa ženom Ščekićevom njenog muža smo na nosilima preneli u kukuruz ispod kuće i tako nas Italijani koji su brzo prošli nisu otkrili, iako su od četnika bili obavešteni u kojoj se kući nalazimo. Lekovi i drugi materijal su zaplenili, a kuće popalili. Toga dana, pošto sam i poslednjeg ranjenika uputio kući, po odobrenju Komiteta (M. Kuća) uputio sam se preko planina Mojkovca na Sijavinju, gde su bili moji rođaci.

Krajem avgusta otišao sam u Bjelopavliće, gde sam određen za lekara novoformiranog odreda »Bijeli Pavle«. Na početku odred je stacionirao u selu Gostilje Brajovića. Bilo nas je svega dvadesetak boraca. Živeli smo vojničkim životom, sa egzercijom i stražarenjem koje nije poštedelo ni mene odredskog lekara, kao ni komandanta odreda. Ostali borci bili su kod svojih kuća ili u zbegovima.

Krajem jeseni odred se spustio u ravnicu oko Danilovgrada i otpočeo s novom ofanzivom na grad i komunikacije. Borbe su bile danonoćne, s mnogo ranjenika. U zatišju borbi dolazili smo rođacima u sela da se okupamo, presvučemo i sl. Mnogi su i spavali kod svojih kuća, što je predstavljalo poseban ne samo vojni već i epidemiološki problem. Ranjenici su se nalazili kod svojih porodica ili kod rođaka u ponešto zaklonjenim selima i njih je trebalo svakodnevno obilaziti, što nije bio lak posao. Oktobra meseca počinje se s polukasarnskim i kasarnskim životom i s reformom saniteta, kako smo zdravstvene radnike i njihovu aktivnost celo vreme rata nazivali, pa sam zbog toga taj termin zadržao i u naslovu ovoga rada. Italijani su svugde bili u defanzivi, ali su uporno pokušavali da se od Danilovgrada probiju upomoć opkoljenom garnizonu u Nikšiću. Oko Frutka, Kurila, Orjeluke i Kujave bile su stalne borbe. U Šobajčićima sam organizovao prihvatni centar; po seljačkim kućama smeštao sam novoranjene, a odatle ih je rodbina prenosila dalje.

U Gostilju je bilo sedište Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku, jedan sat udaljeno od štaba našeg odreda. Ivan Milutinović je stalno bio u Gostilju i ja sam, kad god nije bilo većih borbi, išao tamo referišući o novostima i zapažanjima o ponašanju i mišljenju naroda. Milutinović me je, kako je samo on to znao, pažljivo slušao, pravio beleške i na kraju savetovao. Rekao mi je da treba da mislim ne samo o odred »Bijeli Pavle«, već i o drugim krajevima Crne Gore i Boke i da mu u tom smislu dajem predloge. Koristio je kurire koji su dolazili iz raznih krajeva s poštom i u

pismima političkim vojnim starešinama davao, kada je trebalo, i uputstva o organizaciji zdravstvene službe, dobavljanju lekova i njihovoj distribuciji.

Tako sam, uz njegovu pomoć, skupio obaveštenja o lekarima, studentima medicine i drugom medicinskom osoblju na terenu Crne Gore, kao i o zalihama lekova i dr. sanitetskog materijala.

Nastojili smo da vršimo preraspodelu ovoga, bilo da smo jedan deo toga kuririma slali u Glavni štab, bilo da smo savetovali o upućivanju materijala u obližnje odrede. Nastojali smo da utičemo i na raspodelu zdravstvenih radnika, ali u tom pogledu daleko je teže išlo. I zdravstveni radnici kao i drugi nastojali su da u tom periodu, ako je ikako moguće, više budu uz svoje rođake i poznanike. Tako je, na primer, posle zarobljavanja dr Ružice Rip kod Kolašina postavljeno pitanje ko će ići na prostorni front u Moraču, pa sam najzad ja odlučio da tamo odem i organizujem zdravstvenu službu u jedinicama koje su iz drugih krajeva Crne Gore bile upućene na pomoć Komskom odredu.

Iz tog perioda ostala mi je beležnica o nekim zapažanjima, posebno o lekarima i medicinarima s kojima sam se preko Glavnog štaba za Crnu Goru dopisivao i s kojima sam saradivao. Izneću to s rizikom da ću neke od njih, na moju žalost, zbog zaboravnosti ispustiti.

U Orijskom odredu za teritoriju Boke lekar je bio predratni komunista dr Jovo Bjelić, s kojim sam saradivao pre rata i u Zagrebu. On je Glavnom štabu poslao mnogo lekova koje je iz Boke dobivao, a ja sam ih upućivao drugim odredima.

U Lovčenskom odredu bio je apsolvant medicine Stanko Martinović koga smo u jesen 1941. godine s dr Saškom Božović zamenili za zarobljene italijanske oficire — u Martinićima. Stanko je održavao dobre veze s partijskim organizacijama i rodoljubima u Cetinju, Baru i Ulcinju, odakle je dobijao prilično lekova i slao ih u Glavni štab. Na naš savet, i on je po selima Katumske nahije osnivao povremeno »stacionare«, ali, koliko mi je poznato, nije imao stalne bolnice.

U Zeti je bio student medicine Đorđe Klikovac, predratni član KP. U rano proleće 1942. godine uputili smo ga na odgovornu dužnost referenta saniteta za partizanske jedinice u Sandžaku, gde je sa studentom medicine Mitrom Piletićem pod vrlo teškim uslovima obavljao svoju dužnost, dok se marta 1942. godine nije razboleo i opet upućen u selo Mahala u Zetu, gde je ostao kao pozadinski radnik do V ofanzive.

U Banjanima i istočnoj Hercegovini radio je apsolvant medicine Vojo Đukanović. I on je u proleće 1942. godine pred povlačenje za Bosnu na granici Crne Gore i Hercegovine formirao povremeno stacionare, ali ne trajnijeg karaktera. Teže ranjenike slao je, kako smo dogovorili, u Gornje Polje kod Nikšića u dobro organizovanu bolnicu koju su vodili prof. dr Simo Milošević sa suprugom dr Olgom Milošević. S njima je radio student medicine Pero Popović-Crni. Krajem marta 1942. godine radio sam neko vreme s njima u svojstvu načelnika saniteta Nikšićkog odreda, gde sam u to vreme prešao i odakle sam otišao na već pomenuti front u Moraču.

Pomenuću samo da je u radu bolnice bio zastupljen bogat zdravstveno-prosvetni i ideološko-politički rad. U tom poslu lekarima Miloševićima pomagali su i sreski politički rukovodioci koji su često obilazili bolnicu. Simo i Olga su svakodnevno odlazili u okolna sela u obilazak bolesnih i ranjenih, gde su bili vanredno omiljeni i uticajni. Valja istaći da su i svi drugi lekari na sličan način radili u narodu.

U Nikšićkom odredu jedno vreme radio je i dr Pero Jovanović koji je u našem povlačenju zarobljen*), da nam se opet priključi posle bekstva iz logora u jesen 1943. godine, kao i student medicine Zora Golović.

Dr Jovan Bulajić bio je aktivan i omiljen na terenu Grahova i Vilusa. S njim sam se samo dopisivao, a upoznao ga u povlačenju za Bosnu. Umro je od pegavca u mojoj bolnici u V ofanzivi. U Šavniku na slobodnoj teritoriji radili su dr Momo Damjanović i dr Radoš Vilotijević. U Žabljaku je bila dr Irina Černozubov-Knežević, predratni komunista, s kojom sam saradivao na zagrebačkom Sveučilištu. Zbog udaljenosti i slabih veza, nju sam samo jednom posetio, kojom prilikom smo izvršili nekoliko hitnih hirurških intervencija. Ona je bila organizovala lepu bolnicu u predratnom hotelu kod jezera u Žabljaku. Dogovorili smo se da uspostavimo vezu s jedinicama oko Pljevalja, što je ona i uradila. Puno joj je u tome pomagao čika-Janko, a mi smo joj takođe nekoliko puta poslali lekova i sanitetskog materijala. Dobro opremljena bolnica u Žabljaku mnogo je potpomogla u prihvatanju i lečenju ranjenih i bolesnih koji su s našim jedinicama početkom zime dospeli iz Srbije, odnosno koji su se povlačili posle našeg neuspelog napada na Pljevlja. U njoj su takođe lečeni i promrzli na Igmanu. (Jedno vreme u njoj na Rudinama i Šćepan-Polju lečio je ranjenike i dr Dejan Popović, a povremeno je obilazio načelnik Saniteta VŠ dr Gojko Nikoliš i dr.). I ovde se pored lečenja razvio živi rad školovanja bolničkog osoblja koje je kasnije dobrim delom stupilo u brigade i onde radili kao referenti četa, bataljona i dr. U Durmitorskom odredu — uglavnom s vojnim jedinicama — radio je student medicine Mitar Piletić, dobrim delom i u sandžačkim odredima, veoma cenjen od rukovodilaca i naroda zbog svoje prijaznosti i hrabrosti.

Dr Žarko Mikić bio je na početku ustanka kod svojih na teritoriji Boana, a kasnije je upućen (u dogovoru s čika-Jankom) u Foču, da se aprila opet na moju molbu vrati u Boan, gde sam organizovao stacionar i oporavilište za borce koji su operisali protiv četnika i Italijana u Morači.

Dr Ružicu Rip smo uputili za lekara Komskog odreda. Kada je početkom zime oslobođen Kolašin, ona je osnovala stacionar u gradu koji je radio sve do povlačenja naših snaga januara 1942. godine, kada je s bolnicom zarobljena na Crkvinama, zatvorena u Kolašinski logor, mučena i obišana u Kolašinu.

Tada sam bio upućen od Glavnog štaba na taj prostorni sektor od Sandžaka preko Morače do Pitera. Organizovao sam stacionare — prihvatilišta u selu Mrtvo Duboko u Rovcima (s Desom Vešović i Vukom Radovićem koji će verovatno o tome više reći i pisati) na južnom delu toga fronta, a s dr Žarkom Mikićem već pomenuti stacionar i oporavilište u

* Dr P. Jovanović je februara 1942. god. prekomandovan u Cucko-čevski bataljon i pri povlačenju ovog pao Italijanima u ropstvo.

Boanu. Prihvatilište za severni deo ovoga fronta organizovao sam u Poljima Dragovića u Gornjoj Morači, u zgradi osnovne škole, gde je bio stacioniran i štab bataljona (komandant Gligo Mandić).

Na ovoj teritoriji radila je, više kao zdravstveni radnik i zdravstveni prosvetitelj nego kao apotekar, apotekarica Jelena-Jela Žunjić. Ona mi je mnogo pomogla u kursevima za spremanje bolničarki. Ona je uvek raspolagala nekim zalihama lekova i sanitetskog materijala, kojima nas je umela prijatno iznenaditi. U povlačenju iz toga kraja u manastiru Dobrilovini pomagala mi je u lečenju ranjenika i u kursevima za bolničare. Kasnije je pozvana u Vrhovni štab, gde se posvetila pretežno apotekarskom radu.

U Morači je bio Milika Vujisić, student medicine, koji je samo povremeno pomagao, budući da je angažovan bio za politički rad u Komskom odred.

U Vasojevićima kod Andrijevice radio je dr Milovan Krdžić, predratni oficir jugoslovenske vojske, simpatizer našeg Pokreta i jako omiljen u svom kraju. Ubili su ga četnici 12. IX 1942. godine, što je izazvalo zaprepasćenje i gnev kod naroda onoga kraja. Kako je dr Nikola Labović zarobljen i interniran, to je (s proleća 1942. godine) ceo taj istočni deo Vasojevića bio ostao bez lekara, a zbog izdajstva četnika nekoliko mojih pokušaja da se prebacim u taj kraj ostalo je bezuspešno. Četnici su više puta napadali naše bolnice i ubijali ranjenike, kao što je to bio slučaj u Kurikućama u Gornjim selima u proleće 1942. godine i u Kolašinskoj bolnici, gde su naši ranjenici ubijani na krevetima.

Na teritoriji Kunak, između Bjelopavlića i Župe, izbegao u ratu kod svojih rođaka nalazio se dr Radoje Mijušković. S njim sam održavao veoma tesne veze i koristio ga i učio od njega kao od iskusnog praktičnog lekara. Zajedno smo februara 1942. godine u manastiru Ostrogu organizovali bolnicu za lečenje ranjenika sa sektora Pješivci, Nikšić i Bršno i za ranjene iz severozapadnog dela Bjelopavlića. Kada su se Italijani marta 1942. godine posle žestokih borbi probili za Nikšić, topovima su sa Bogetića tukli Ostrog i bolnicu, pa smo odlučili da je prenesemo u Pavkoviće u Bjelopavliće. U njoj je stalno radio dr Mijušković. Pošto je prilikom ranjenika bio velik, i ja sam često dolazio i pomagao sve do svog odlaska za Nikšićki odred i front u Sandžak i Moraču. I u ovoj bolnici bio je razvijen rad na školovanju bolničara i ideološko-politički rad, a narod je dolazio, tražio i nalazio pomoć, isto kao i borci. U martu 1942. g. u Martinićima sam organizovao prihvatnu bolnicu za istočni deo Bjelopavlića.

U manastiru Čelija Piperska osnovali smo bolnicu, u kojoj je radila dr Saša Božović, koju smo u jesen 1941. zamenili za Italijane u Martinićima. Ona je prvo počela da radi u selu Cerovlje, a kasnije je prešla u Čeliju koja je bila više puta bombardovana iz vazduha.

Pomenuću ovom prilikom samo da smo preko partijskih i rođaćkih veza saradivali s pojedinim lekarima i apotekarima koji su živeli na neoslobođenoj teritoriji. U Budvi s dr Bećkom Lakićem koji je kasnije uhapšen i interniran u Italiju, u Danilovgradu s dr Žunjićem, u Podgorici s dr Mihajlom Radulovićem i prof. dr Nikom Miljanićem koji je u to vreme

najviše boravio u Cetinju. (Dr Miljanić je kasnije izabran za predsednika Antifašističkog veća, ali je organizovao bolnicu u Banjanima — selo Muževica i kao hirurg mnogo pomagao u stacionarima u Kolašinu i drugim vojnim bolnicama). O toj njegovoj aktivnosti biće, nadam se, napisana monografija.

Do odlaska u napad na Pljevlja početkom zime 1941. godine na teritoriji Pipera radio je dr Bora Božović koji se posle bitke za Pljevlja nije više vraćao u Crnu Goru, već je otišao u Prvu proletersku brigadu. Student medicine Ivo-Dani Popović uoči napada na Pljevlja izašao je iz Cetinja (odakle nam je slao sanitetski materijal) u Lovčenski odred i s delom ovoga učestvovao u pljevljanskoj bici, a iza toga otišao u hiruršku ekipu I proleterske.

Nemoguće je ovde ulaziti u detalje o pripremama za napad na Pljevlja. O tome će biti potrebno napisati posebnu studiju. Napomenućemo samo da su u sastav novoosnovanih brigada u to vreme ušli i mnogi studenti medicine i bolničari koje smo školovali, kao što sam već istakao. I, na kraju, pomenuću da je jedan veliki broj (relativno veliki) zdravstvenih radnika — uglavnom studenata medicine — bio angažovan u vojno-političkom radu, te na njega nismo mogli računati u radu saniteta. Već sam pomenuo Miliku Vujisića u Morači, pa ću dodati i imena studenata medicine Blaža Orlandića narodnog heroja koji je poginuo u Crmnici, Milije Stanišića koji je uglavnom radio kao politički radnik u Hercegovini i zapadnom delu Crne Gore, Voja Đerkovića koji je kao politički radnik radio u Durmitorskom odred, Marka Baletića (narodnog heroja) u Nikšićkom odred. U Glavnom štabu Crne Gore više puta sam insistirao na pitanju njihovog angažovanja u sanitetu, ali smo ocenili da je bolje da rade kao vojno-politički rukovodioci, jer je u to vreme za njima onde bila veća potreba.

Još jednom ističem da smo svi mi zdravstveni radnici uporedo i nerazdvojno od zdravstvene aktivnosti bili angažovani i u društveno-političkom radu i da je onda ta naša aktivnost od političkih tela visoko cenjena. Pomenimo uzgred samo da je Simo Milošević bio aktivni učesnik poznate Otroške skupštine i da je nekoliko naših lekara učestvovalo na Tjentištu maja 1942. godine u radu skupštine rodoljuba koji su potpisali manifest i protest o izdajstvu Draže Mihajlovića.

Apotekarska služba kao organizovana formacija nije postojala sve do 1943. godine, ako se izuzmu nastojanja magistra Jele Žunjić u Komskom odred. Ona je najviše pozvana da o tome piše, kao i šire o apotekarstvu u Crnoj Gori. Ovde ću samo ponoviti da smo preko Glavnog štaba i odreda na terenu uporno radili na razvijanju veza sa simpatizerima na neoslobođenoj teritoriji koji su nam slali lekove i sanitetski materijal i da smo pri zapleni ovog materijala od Italijana iste delili po pojedinim odredima bilo putem uputstava bilo preko Glavnog štaba za Crnu Goru. Istaći ću posebno da smo iz apoteke iz Ulcinja koja je bila vlasništvo člana KP druga Vujoševića, koga su ubili Italijani, dobijali u toku 1941. i 1942. godine vredne zalihe lekova. Isto tako napomenuću da smo od Italijana dobijali lekove i zavojni materijal na drugi način. Naime, kada bismo zarobili veći broj Italijana onda smo se njihovim

garnizonima, kao na primer u Danilovgradu i Nikšiću, obraćali sa zahtevom da za svoje zarobljenike šalju hranu i lekove, što su oni morali da čine, pa smo i na taj način dobijali lekove i za Italijane koji su bili ranjeni i za naše ranjenike budući da smo uvek tražili i dobijali u većim količinama.

Lekovi su čuvani i trošeni jako pažljivo, ponekad isuviše škrto. Najviše smo oskudevali u gipsu, pa sam insistirao da u nedostatku ovoga koristimo drvene udlage po metodu narodnih vidara u Crnoj Gori, što su i drugi naši lekari široko prihvatili. Bolničarke su imale na raspolaganju manjih zaliha lekova i zavojnog materijala i bile upućene kako da ga koriste. One su ponekad pokazivale tendenciju da prekorače granicu koja im je određena, ali to nije bio čest slučaj.

I pomenuti lekari su nam slali sanitetski materijal ili pomagali da se lekovi dobijaju iz apoteka na recept koje smo slali u gradove po rođacima ili simpatizerima, najčešće za vreme pazarnih dana. Pomenuću ovde apotekarskog pomoćnika Gojka Niljevića koji nam je iz Podgorice s nemalim rizikom često slao lekove i zavojni materijal, kao i Mihajlo Radulović lekar iz Podgorice.

U nedostatku lekova ponekad smo pribegavali i korišćenju narodnih lekova. Kad sam se osvedočio da je šib raškovina zaista koristan u lečenju skabijesa i sâm sam ga preporučio narodu i drugim zdravstvenim radnicima. Preporučeno je takođe korišćenje tmjina, drenjina i dr. u postizanju adstringentnog dejstva. S Jelom Žunjić sam u rano proleće 1942. godine razmatrao i pitanje pripremljanja nekih lekova i sećam se da smo se odlučili da pokušamo koristiti salicil iz vrbe koji nam je toliko nedostajao.

O toj aktivnosti, o kadrovskom stanju i zalihama lekova i sanitetskog materijala izvestio sam na njegov zahtev dr Gojka Nikoliša maja 1942. godine i ne znam da li je on taj izveštaj sačuvao i da li se može naći u arhivi.

Zdravstveno-prosvetni rad, kao što sam već napomenuo, sproveden je svakodnevno u bolnicama i van njih, pri obilasku bolesnika i na narodnim skupovima. Ivan Milutinović je insistirao da izradimo uputstva koja su razaslata odredima. Zimi 1941/1942. godine pokušao sam u Glavnom štabu da napišem nekoliko letaka koji su u stvari kucani na pisačkoj mašini i koji su tretirali teme šta treba a šta ne treba raditi kod ranjavanja, kako da se zaštitimo od crevnih bolesti i kako da se koristi italijanski preparat za hloriranje vode, odnosno kako da se zaštitimo od pegavog tifusa. Umetnik Milan Božović koji je onda radio pečate u Glavnom štabu pokušao je da napravi i neke plakate, ali nas je prolećna ofanziva Italijana i četnika u tome sprečila.

Koliki je značaj pridavan zdravstveno-prosvetnom radu, svedoči i to što je Ivan Milutinović izdao poruke i uputstva da se kod održavanja nekih zborova uporedo s političkim predavanjima drže kratka predavanja i o borbi sa zaraznim bolestima, odnosno zaštititi zdravlja uopšte. Neretko su zdravstveni i politički radnici planirali posete bolesnicima i organizovali manje zborove na kojima su i jedni i drugi govorili o problemima politike i zaštite zdravlja. U zatišju između borbi lekari i drugi

zdravstveni radnici držali su predavanja za borce. Valja priznati da smo svi bili jako zabrinuti opasnošću od širenja pegavca i da su određena uputstva u Glavni štab Crne Gore došla iz Foče od Vrhovnog štaba i načelnika saniteta istog dr Gojka Nikoliša.

Poseban problem bili su neki narodni običaji pri lečenju koji su kolidirali sa stavom savremene medicine. Na primer, teško je bilo objasniti borcima i narodu, a i našim bolničarkama, zašto se svaki metak i strano telo ne vadi po svaku cenu u početku lečenja i zašto se ne ispiraju rakijom po starom običaju. Bilo je primedbi i opiranja da se ranjenicima dozvoli vino i određena hrana od kojih se, po narodnom verovanju, krv i rana »naljute«.

Treći period obuhvata vreme od juna 1942. g., kada su se glavnine naše vojske povukle s Vrhovnim štabom za Bosnu, pa do dolaska brigada u Crnu Goru juna odnosno oktobra 1943. godine. Ovaj period karakterišu mali odredi i grupe pozadinaca kojima nismo bili ostavili ni lekara ni zalihe lekova pri povlačenju za Bosnu. Istina, na teritoriji šavničkog sreza ostao je dr Moma Damjanović, ali je on otkriven i teško ranjen, pa se u zimu 1943. godine sâm lečio u pećini na Sinjevini. Nije mogao pomagati drugima. Za potrebe lekova naši pozadinci obraćali su se preko veza u gradove, te se tako snabdevali lekovima. Pri našem ponovnom povlačenju za Bosnu u V ofanzivi juna 1943. godine ostao je na teritoriji Crne Gore manji broj težih ranjenika, s kojima smo ostavili i nekoliko bolničarki i nešto sanitetskog materijala, a nas nekolicina lekara obilazila ih je i lečila. Dešavalo se da neposredno po našoj poseti dođu četnici i ubijaju ili zarobe ranjenike, kao što se to i meni desilo u leto 1943. godine na Radovcu.

U vremenu od juna 1943. do novembra 1943. godine, kao što smo pomenuli, s pojedinim delovima treće divizije u Crnu Goru su se vratili i neki zdravstveni radnici. Ja sam s delovima Vrhovnog i Glavnog štaba u tom periodu boravio na teritoriji Rovaca, Morače, Šavnika i Bjelopavlića, svakodnevno obilazeći ranjenike i bolesni narod. Povremeno sam dolazio u Štab, gde sam obavljao posao stražarenja kao i drugi članovi Glavnog štaba. Ponekad sam prevaljivao vrlo velike razdaljine, kao, na primer, od Pipera do Šavnika, da bih ukazao pomoć ranjenim i bolesnim drugovima. Tako sam uoči kapitulacije Italije, prerušen, uz pomoć vodića, prošao kroz četničke redove da ukažem pomoć ranjenim drugovima iz Pipera koji su iznenađeni u logoru ranjeni od strane četnika, kojom prilikom je nekoliko njih poginulo. Druga Luku Vučinića (narodnog heroja) našao sam kod crkve u groblju sela Petrovići i s njim ostao celog dana sakriven u groblju da bih iste večeri kroz četničke redove u selu Bliznu otišao i spuštao se na konopac u jamu da previjem ranjenu partizanku (1944. g. bila sekretar štaba III divizije R. Vukanovića). Nekoliko dana kasnije, s Vojom Todorovićem i porodicom Vučinića, izneli smo ranjenika poviše sela i očekivali četnike koji su nas tražili u blizini, a uveče ga preneli od pećine u kanjon Morače, gde je teško ranjen dugo lečen.

U Pivi je toga leta teško nastradali narod iz popaljenih sela lečio dr Tišma koji je teško bolestan od pegavca tu bio zaostao iza Banijske di-

vizije u toku V ofanzive. Za njega se pričalo da je bio razvio neku vrstu privatne prakse i da se od tifusa nije bio dovoljno oporavio.

Nešto kasnije s jeseni iz podgoričkog logora pobjegao je dr Pero Jovanović i pridružio mi se u Župi Nikšićkoj i pomagao u organizovanju bolnice u selu, kod starog rudnika boksita.

U tome nam je pomogla i medicinska sestra Milica Zeković koja je najčešće ostajala s bolesnicima i ranjenima, dok smo ja i dr Jovanović obilazili bolesne i ranjene po bližim i daljim selima. U takvom radu dočekali smo kapitulaciju Italije 8. septembra 1943. godine.

Dan posle kapitulacije učestvovao sam s pozadinskim radnicima iz Bjelopavlića i Pipera u napadu na italijanski bataljon koji je bio izbegao u Gostilje, ali se podstaknut četnicima nije odazvao našem pozivu za predaju. Tom prilikom došli smo do velikog plena oružja, hrane i sanitetskog materijala i do veće količine gipsa u kome smo toliko oskudevati. Deo toga ostavili smo odredu na terenu, a sa ostalim delom uputio sam se u Gornje Polje kod Nikšića, gde sam našao štab III divizije, kome sam se priključio i nastavio sa starom dužnošću načelnika saniteta ove divizije. Jedan od prvih zadataka bio mi je da osnujem bolnicu, što sam uz pomoć dr Jovanovića i Milice Zeković i učinio. Prvo je ona bila u Župi kod kuće političkog radnika Milinka Đurovića, a odatle se sa štabom divizije kretala i stacionirala u Boanu, Dragovića Polju i manastiru Morači, gde je ostala cele 1943. godine. Želim da istaknem da je ova bolnica, iako po nazivu divizijska, služila jednako narodu kao i borcima. U njoj je i nadalje nastavljen rad na školovanju bolničarki kako smo to zvali devojke koje su radile na terenu i na zdravstvenom prosvetivanju naroda. Bolnica u manastiru Morači, zahvaljujući ogromnom plenu od italijanske vojske, kao i pošiljkama koje su nam avionima bacali engleski avioni, bila je vrlo dobro opremljena u pogledu lekova i drugog materijala, što je besplatno deljeno i civilnom stanovništvu.

Hrana je takođe u njoj bila dobra, jedino se oskudevalo u krevetima, pa je dobar broj bolesnika i ranjenika ležao na slami koja je pokrivena ćebadima i šatorskim krilima. Često je i smeštaj bio nekomforan, jer smo po pojedinim sobama morali gomilati veliki broj bolesnih vojnika i civila. U radu ove bolnice mnogo mi je pomagao dr Cvetko Popović koji je po kapitulaciji Italije izbegao iz Bara.

Dolazak i formiranje brigada sa organizovanom sanitetskom službom i njihovo oslobađanje severnih i istočnih delova Crne Gore obezbedilo je za narod tih krajeva i besplatnu lekarsku pomoć. Osećala se potreba i za drugim bolnicama koje će više koristiti narodu, pa smo organizovali bolnicu u Kolašinu pri korpusnoj bolnici II udarnog korpusa, a nešto kasnije, po formiranju crnogorske vlade, i bolnicu u Ivangradu koja je prvenstveno služila civilima, a koju je vodio dr Nikola Labović — »Nika«.

Početkom novembra 1943. godine izabran sam za narodnog poslanika i predstavnika iz Bjelopavlića za CASNO-skupštinu u Kolašinu, gde je 8. novembra izabrano Antifašističko vijeće za Crnu Goru i Boku. U njemu sam biran za člana Izvršnog vijeća i sekretara za zdravlje (pravi naziv referent).

Time otpočinje novi period formiranja narodne vlasti po najvećem delu oslobođene teritorije Crne Gore i Boke i unutar toga organizovanje civilne zdravstvene zaštite.

Na sednicama vlade u Kolašinu podneo sam nekoliko referata, na osnovu kojih su donošeni zaključci koji su obnarodovani u formi uputstava za rad sreskih i opštinskih narodnih odbora. Neki od ovih dokumenata ušli su u arhive i štampani u posebne monografije u Crnoj Gori (Dima Vučević i dr.), pa zbog toga ovom prilikom neću u to dublje ulaziti. Bio je metod da svi sekretari obilaze oslobođenu teritoriju i da učestvuju u radu narodnih vlasti. Ja sam kao lekar u tom pogledu imao široko polje rada. U tome mi je mnogo pomagao predsednik Vjeća dr Niko Miljanić. Naša tendencija je bila na početku da svugde gde je to moguće kao odbornike zadužene za zdravstvo biramo zdravstvene radnike. No, kako su uglavnom skoro svi bili angažovani u operativnim jedinicama koje su brzo nastale, najčešće su za rukovodioce zdravstvenog sektora birani laici, pa je prof. Miljanić teško prihvatao činjenicu da na čelu zdravstvene službe stoje nemedicinska lica (mlinar za SNO Nikšić).

Prihvaćen je moj predlog da teren pokrijemo licima koja bar nešto znaju iz medicine, pa je dato uputstvo od strane vlade odborima na terenu, a od strane drugog korpusa lekarima u brigadama da se preduzmu koraci za sistematsko spremanje zdravstvenih radnika. Tako smo svugde gde su bile brigadne bolnice otpočeli s kursovima za zdravstvene radnike. Dr Voja Dulić, načelnik saniteta II korpusa, mnogo se u tome angažovao, pa smo u Kolašinu planirali i sproveli jednom mesečno seminar za školovanje terenskih zdravstvenih radnika. Plan i program za ovaj seminar izradio sam prvo ja, uz konsultaciju dr Dulića, dr Dragana Jovanovića i dr Zarubice koji su se nalazili u Kolašinu i koji su mi pomagali i u nastavi (dr Zarubica je zarobljen od četnika i Nemaca pri sprovođenju ešalona ranjenika za aerodrom u Negobudžama 1944. godine i streljan). Plan i program razmatrao je i Pokrajinski komitet, pa je odlučio da aktivno učestvuje s političkim predavanjima koja su održavana uporedo sa stručnom nastavom. Ova predavanja vodili su svi članovi Pokrajinskog komiteta i najviši rukovodioci iz Partije i vlade. Radilo se u stacionaru i internatu i odvijana je teoretska i praktična nastava. Drugarica Milica Zeković bila je upravnik internata i danonoćno prorađivala materijal sa stručnjacima. U tom poslu su joj pomagali studenti medicine, a naročito Olga Dragović i Vojka Knežević. Po završenom kursu tridesetak oduševljenih ljudi, pretežno devojaka, upućeno je rukovodiocima zdravstvene službe u narodnim odborima, gde su, snabdeveni najpotrebnijim lekovima, odigrali vanredno važnu ulogu, o kojoj je nemoguće pisati u ovako kratkom referatu. Iz njihovih redova kasnije je školovan jedan broj lekara, a mnogi su postali ugledni i poznati društveno-politički radnici.

Napomenuću da je prof. Miljanić, pored funkcije predsednika, bio angažovan i kao zdravstveni radnik, vršeći operacije u korpusnoj i drugim brigadnim bolnicama i da je pomagao i nama koji smo radili u zdravstvenoj službi, a isto tako i u vođenju bolnice u Banjanima (Muševićama) sa svojim sinom Miškom Miljanićem.

Sličan i još temeljitiji kurs održali smo u tek oslobođenom Nikšiću ujesen 1944. godine i njegove učesnike posle ispita uputili u sve krajeve ovoga sreza. Svi su oni, kao i u drugim srezovima, učestvovali i u akcijama »nedelje čistoće« koje smo sprovodili u cilju podizanja higijenske svesti i kao protivuepidemijske mere.

22. avgusta 1944. godine ranjenici i bolesnici (oko 1.000 njih) sa slobodne teritorije našli su se u situaciji sličnoj onoj na Sutjesci 1943. godine. Evakuisali smo ih u poslednjem času, ispred nosa Nemaca, sa improvizovanog aerodroma »Brezna« sa masom iznemoglih boraca Vojvođanske brigade za Italiju, zahvaljujući savezničkim avionima.

U rano proleće 1944. godine sazrela je odluka za formiranje Crvenog krsta. Formirali smo ga u Župi Nikšićkoj u neposrednoj blizini nemačkog garnizona s delegatima rodoljubima iz svih krajeva Crne Gore. U ime vlade uzeo sam živog učešća u pripremama i radu skupa. Materijali o ovom skupu prikupljaju se od strane Crvenog krsta Crne Gore koji je ove godine slavio 30 godina od tog događaja. Nemamo mogućnosti da se ovde više zadržavamo na značaju ovog velikog događaja.

Savetovanja zdravstvenih radnika bila su sve češća praksa. Na njih sam pored dr Dulića i Moma Damjanovića pozivao i iskusnog lekara dr Zarubicu i dr Svetozara »Tozu« Milatovića koji su odlično poznavali zdravstvene i druge prilike Crne Gore.

Krajem 1944. godine oslobođeno je Cetinje, gde je preseljena vlada. Bolnica je kao i druge zdravstvene ustanove u Crnoj Gori bila u žalostnom stanju, ruinirana, opljačkana od strane okupatora i njegovih slugu koji su se povlačili. Oskudica je bila tolika da sam ja po zadatku vlade ujesen 1944. godine odleteo u Italiju radi kupovine termometara, sulfamidamida i penicilina, kao i da izvidim mogućnosti kupovine prozorskog stakla kojim bismo zastaklili prozore zdravstvenih ustanova. Za Sanitetsko odeljenje vlade angažovao sam pored dr Milatovića i iskusnog epidemiologa Milana Gvozdenovića koji su mi mnogo pomogli svojim znanjem i iskustvom pri obilasku ugroženih krajeva, osnivanju zdravstvenih ustanova, organizovanju zdravstvenog prosvetavanja i dr. Početkom 1945. godine Ministarstvo zdravlja objedinjeno je s Ministarstvom socijalne politike i za ministra je određen Mihajlo Vicković. Ja sam do jeseni 1945. godine bio njegov pomoćnik za zdravstvo. Veliku pomoć pružila nam je armija koja nam je vratila veliki broj zdravstvenih radnika, uključujući i lekare. Apoteke su ponovo otvorene i radile na privatnoj osnovi kao i do rata, a naše bolnice raspolagale su sada već znatnijim količinama dobrih lekova.

Jedan broj lekara mobilisan je iz drugih krajeva Jugoslavije i upućen u Crnu Goru na ispomoć.

Stvoreni su uslovi za osnivanje dobro opremljene bolnice centralnog tipa, budući da je Cetinjska bila preopterećena i služila prvenstveno za potrebe Cetinja i okoline. U tu svrhu odabrali smo hotel »Avala« u Budvi koji smo vrlo dobro opremili i u kome smo već od 1944. godine primali pretežno iznemogle i rekonvalescente iz svih krajeva Crne Gore na lečenje i oporavak. No, ona se pročula po svojim lekarima, pa su dolazili

i bolesnici za lečenje i hirurške intervencije. Prof. Miljanić je povremeno vršio operacije, a ginekološku službu sa uspehom je obavljao jedini tada ginekolog u Crnoj Gori dr Dušan Kusovac. Upravnik bolnice bio je dr Bečko Lakić. Bolnica je okupila više lekara i školovanog zdravstvenog osoblja. Kao hirurg od 1945. g. radila je tu dr Ivana Jovanović lekarka iz Vojvodine.

Preduzeli smo mere da opravimo u ratu stradalu Risansku bolnicu. No, to već obuhvata period o kome će drugi temeljitije pisati.

* *
*

Na poziv uprave našeg Udruženja nastojao sam da u ovom referatu dam samo obrise nekih važnijih pitanja saniteta u Crnoj Gori za vreme rata. Svestan sam toga da je nemoguće ulaziti detaljnije u pojedine oblasti koje zaslužuju našu pažnju i da se sačuvaju za istoriju. Nemoguće je to bilo uraditi ne samo zbog vremenskog ograničenja ovog referata, već i zbog potrebe da se studioznije i kompleksnije pristupi tome referatu. Mnogo toga sam i zaboravio, a da se setim toga potrebno bi mi bilo da razgovaram s ljudima s kojima sam za vreme rata saradao.

Nadam se da će i ovakav kakav je ovaj referat poslužiti bar da naše Udruženje organizuje akciju i drugih učesnika i očevidaca rata i rada u sanitetu u Crnoj Gori, kako bi se na jedan savremen način pristupilo pisanju o pojedinim fazama i sektorima zdravstvene službe onog perioda. Srećom, još nas ima živih koji će, ako u tome budu podstaknuti i pomognuti, imati mnogo toga da kažu i sačuvaju od zaborava. Ja sam sa svoje strane svestan veličine ovog zadatka i izražavam spremnost da koliko budem više mogao učinim.

Napomena

U knjizi »ZAVNO Crne Gore i Boke« (zbirka dokumenata koju je odabrao i uredio Zoran Lakić, u izdanju Istorijskog instituta SR Crne Gore — Titograd, 1963) izašlo je više dokumenata o organizaciji odseka za narodno zdravlje u okviru sreskih i opštinskih narodnih odbora u 1943. i 1944. godini. Naročito su interesantni oni koji govore o zadacima zdravstvenih odseka i metodima njihovog rada, pa se u tom smislu ukazuje na stranice ove knjige: 118 i 119, 162 i 163, 240, 241, 142 i 243.

Smatrali smo da je bolje ukazati na te dokumente, nego ih ovde prilagati, budući da su oni prilično opširni.

ON THE HISTORY OF THE WAR OF NATIONAL LIBERATION IN MONTENEGRO

Miomir SAVICEVIC

The author describes preparations for the uprising in Montenegro in the spring 1941, and some particularities in connection with preparations of medical facilities.

At the beginning of the uprising, the weakness of medical service was remarkable, but it was improved systematically and rapidly at the end of the summer 1941. In the winter 1941, and in the spring 1942, there were better conditions for the organized medical service in detachments and for the formation of the so-called regular hospitals in the vicinity of front, as well as for those in the rear of the free territory which served both for the army and for the civil population.

The reconstruction of the medical service after the return of bigger military units in the summer and the autumn 1943, made it possible to form a well organized medical service in brigades, divisions and in the second corps. The civil health service was organized, too, and it cooperated closely with the military medical service until the liberation in 1945.

VALVASOROVI MEDICINSKI ZAPISI U DJELU »DIE EHRE DES HERZOGTHUMS CRAIN«

Ante ŠKROBONJA

Djelo Janeza Vajkarda Valvasora »Slava Vojvodstva Kranjske« po svom opsegu i značenju predstavlja jedan od najdragocijenijih bisera slovenske kulture. To je najcijelovitija slika Kranjske do tog vremena, mozaik dragocijenih povijesnih, zemljopisnih i etnografskih podataka, djelo koje ne može mimoići niti jedan povijesničar bilo kojeg dijela slovenske povijesti.

Janez Vajkard Valvasor je rođen u Ljubljani 1641. godine. Tu stiče osnovnu naobrazbu i završava isusovačku gimnaziju. Po običaju tadašnjih plemića daljnja nova saznanja i životna iskustva stiče na putovanjima po Evropi u vojničkoj službi. Najprije putuje u Njemačku, zatim dolazi u Senj, gdje se stavlja na uslugu grofu Nikoli Zrinskom, te se pod njegovim vodstvom bori protiv Turaka. Nakon toga ponovo putuje: Njemačka, Švicarska, Italija, Francuska, Sjeverna Afrika. Po povratku kupuje grad Bogenšpek kraj Litije, te tu osniva dom i obitelj. Istovremeno započinje sa sređivanjem ogromnog znanstvenog i umjetničkog materijala kojeg je sabrao na putovanjima. To je fundus od 10.000 knjiga, zbirka umjetnina, rukopisa, grafike, novca itd. Okuplja pisce, slikare, grafičare s raznih strana Evrope. Otvara bakrorezačku radionicu i tiskaru. Sav taj ogroman trud i novčana ulaganja bili su opravdani jednom jedinom željom: stvaranjem jedinstvenog povijesno-zemljopisno-etnografskog djela u kome bi prikazao Kranjsku do toga vremena. U razdoblju od 1679. do 1681. izlaze prva djela koja će poslužiti kao priprema glavnom djelu (Topographia ductus Carolinae modernae, Ovidijeve Metamorfoze, Topographia archieductus Carinthiae modernae i Teatrum mortis humanae tripartitum). Uz to mnogo putuje Kranjskom i dijelom Hrvatske, te marljivo bilježi i proučava znamenitosti. Na osnovu jedne od tih studija (Znamenitosti Cerkniškog jezera) Valvasora primaju 1687. u Royal Society. Obrisu velikog djela su sve jasniji, ali i troškovi rastu, pa je Valvasor prisiljen na postepenu rasprodaju imetka. Na kraju je bio prisiljen napustiti i dvorac Bogenšpek i preseliti se u Krško, gdje 1693. i umire.

Životni trud ipak nije bio uzaludan. Okrunjen je 1687. toliko čekanim djelom. Te godine mu izlazi u Nürnberg-u »Slava Vojvodstva Kranjske«. Djelo je pisano na njemačkom jeziku, a samo su pojedini citati na latinskom. U četiri knjige na 3.523 strane Valvasor predstavlja dobar dio današnje Slovenije i dijela Hrvatske. Djelo obiluje mnoštvom dragoci-